

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра соціальної роботи

**Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»**

**з теми СТАНОВЛЕННЯ ПРАКТИК СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ НА
ПОДІЛЛІ ДО ПОЧАТКУ XX СТ.**

Виконала: здобувачка вищої освіти
освітньої програми Соціальна допомога
спеціальності 232 Соціальне
забезпечення
денної форми здобуття вищої освіти
Богачик Олександра Олександрівна

Керівник: **Сербалюк Ю.В.**, кандидат
історичних наук, доцент, доцент кафедри
соціальної роботи

Рецензент: **Федьков О.М.**, доктор
історичних наук, професор, завідувач
кафедри археології, спеціальних
історичних і правознавчих дисциплін

Кам'янець-Подільський, 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА ОПІКА НА ПОДІЛЛІ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVIII ст.....	7
1.1. Теоретичні аспекти соціального захисту та аналіз стану його дослідження в Україні.....	7
1.2. Практика соціальної допомоги від найдавніших часів до початку становлення капіталістичних відносин.....	10
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ З БОКУ ДЕРЖАВИ ТА САМОВРЯДНИХ ІНСТИТУЦІЙ НА ПОДІЛЛІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	20
2.1. Діяльність Подільського приказу громадської опіки як першої державної інституції вирішення проблем соціального характеру.....	20
2.2. Соціальна опіка з боку самоврядних організацій.....	25
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК БЛАГОДІЙНИЦЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.....	32
3.1. Діяльність благодійних організацій, заснованих на особливих засадах в Подільській губернії.....	32
3.2. Діяльність благодійних товариств у Подільській губернії.....	43
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціальну роботу розглядається в сучасному світі як особливий вид діяльності, що являє собою своєрідну модель соціальної допомоги, яку суспільство реалізує в конкретний історичний період відповідно до особливостей національно-культурного, соціально-політичного розвитку і соціальної політики держави. Соціальну роботу можна визначити як специфічну форму державного і недержавного впливу на людину з метою забезпечення гідного культурного, соціального і матеріального рівня життя населення.

Появу соціальної роботи в сучасному світі пов'язують з розвитком і розквітом промислового капіталізму, який призвів до таких грандіозних змін суспільної структури, що можна говорити про якісно новий тип відносин між людиною і суспільством.

На початку 90-х рр. минулого століття в Україні соціальна робота починає формуватись як фахова діяльність. Цей процес супроводжується створенням мережі соціальних установ та закладів нового типу. Поштовхом до цього стали економічна криза і стрімке зростання соціальних проблем у суспільстві. Економічна криза спричинила появу безробіття (явного і прихованого), неповну зайнятість працюючих, багатомісячні затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, різке зниження рівня оплати праці і пенсій, зростання цін на всі товари і тарифів на всі послуги. Наслідком цього стали різке зниження рівня життя переважної більшості населення, вимушена міграція, загострення криміногенної ситуації, спад рівня народжуваності та різке зростання смертності, розпад інституту сім'ї, зростання проституції і професійного жебрацтва, дитячої безпритульності, тощо.

Процес становлення і вдосконалення соціальної роботи, соціального захисту перерваний був війною, розв'язаною Російською Федерацією проти України. В умовах широко масштабної агресії доводиться швидко змінювати

систему соціального захисту відповідно до нових викликів. Для вирішення проблем соціального захисту внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, сімей військовослужбовців, родин загиблих захисників і захисниць, осіб, що втратили житло/майно та інших категорій населення, що постраждало внаслідок вторгнення і воєнних дій, потрібна колаборація державних, громадських організацій, приватних осіб.

У пошуках нових форм такої взаємодії варто звернутись до минулого досвіду налагодження соціальної підтримки і опіки у часи суспільних трансформацій.

Те, що ми зараз називаємо соціальною роботою не з'явилося водночас і на голому місці. Допомога ближньому, допомога нужденному має глибокі коріння в історії багатьох народів. Вона відображала історичні, економічні, соціальні, політичні, культурні, демографічні ситуації, що склались у суспільстві в той чи інший період його розвитку. Соціальний захист і підтримка певних категорій населення, які не можуть забезпечити собі з об'єктивних причин гідне існування в суспільстві, невіддільна від постатей державних, політичних, громадських діячів свого часу, партій та угруповань, що перебували при владі, громадських об'єднань.

Вивчення історії соціальної роботи дає можливість простежити розвиток громадської думки, ідеології стосовно соціальної допомоги і підтримки, що закладені в основу і відповідних законодавчих актів кожної епохи, й практичної діяльності кожної громади, кожного уряду, кожного глави держави: від фізичного знищення «суспільного баласту» (за тогочасними уявленнями) – старезних родичів і «надлишкових» дітей до забезпечення їм повного утримання за рахунок суспільства. Лише знання цієї історії дає змогу зрозуміти логіку змін (інколи радикальних) у соціальній політиці держави стосовно соціально вразливих верств її населення, оцінити ефективність різних підходів до підтримки нужденних, уникнути помилок, яких припустилися наші попередники, обґрунтувати найраціональніші шляхи

подальшого розвитку системи соціального захисту населення в Україні. Ми обрали регіональний аспект дослідження цієї проблеми.

Мета дослідження: з'ясувати особливості становлення і розвитку форм соціальної підтримки та допомоги населення на землях Поділля з найдавніших часів до початку XX ст.

Завдання дослідження. В нашій роботі ставимо перед собою наступні завдання:

- охарактеризувати становлення в українському суспільстві форм соціальної підтримки вразливих категорій населення на прикладі Поділля;
- дослідити зародження державної системи соціальної підтримки і опіки та її практичну діяльність на Поділлі;
- з'ясувати місце в організації соціальної опіки самоврядних інституцій у кінці XIX ст. на Поділлі;
- охарактеризувати роль організацій, заснованих на особливих засадах, у вирішенні соціальних проблем регіону;
- виявити роль благодійних організацій у здійсненні соціального захисту в кінці XIX – на початку XX століття.

Об'єктом дослідження є історичні види і форми соціальної допомоги на Поділлі з найдавніших часів до початку XX століття.

Предметом дослідження є практика соціальної підтримки різних категорій соціально незахищеного населення державними, самоврядними, громадськими та благодійними організаціями і установами на Поділлі від найдавніших часів до початку XX ст.

Гіпотезою дослідження є припущення, що сучасні форми і методи соціальної підтримки і захисту вразливих категорій населення базуються на елементах соціальної опіки, які були напрацьовані за багатовікову історію соціальної підтримки.

Методи дослідження: для розв'язання поставлених завдань ми застосовували методи аналізу, порівняння, систематизації, узагальнення, статистичний та проблемно-хронологічний.

Наукова новизна отриманих результатів: на основі результатів дослідження узагальнено результати наукових досліджень щодо використання практик соціальної допомоги у регіональному аспекті на прикладі Поділля.

Апробація результатів дослідження здійснена була на науковій конференції студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками науково-дослідної роботи у 2024 році (9-10 квітня 2025 р., Кам'янець-Подільський) та на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи: досвід і перспективи» (11 квітня 2025 р., Кам'янець-Подільський).

Публікації: стаття у співавторстві – Богачик О.О., Сербалюк Ю. В. Практика соціальної опіки дітей-сиріт у Подільські губернії у кінці XIX – на початку XX століття. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна / За ред. Л.П. Мельник, Т.Л. Опалюк. Вип. 40. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В, 2025. 166 с.

ВИСНОВКИ

1. Історія практики і теорії соціальної роботи має глибокі гуманістичні традиції, обумовлені біологічною, психічною і соціальною природою людини, сімейно-родинними відносинами.

Соціальна робота пройшла великий історичний шлях від особистої чи колективної благодійності, часто заснованої на релігійних поглядах до наукової або організованої філантропії, а потім і до визнання відповідальності суспільства за соціальне благополуччя своїх громадян і за ефективність роботи спеціальних соціальних служб, від добровільної допомоги, заснованої на здоровому глузді, життєвому досвіді, інтуїції, до професійної діяльності.

Як показує аналіз організації допомоги німцям і нужденним співгромадянам в найдавніші часи історії нашого народу були наступні:

- культові;
- общинно-родові в рамках роду, сім'ї, поселення;
- господарські форми допомоги і взаємодопомоги;
- церковно-християнська;
- державна;
- приватна.

Соціальна робота також пов'язана з духовністю, морально-етичними принципами, наявністю релігійних віровчень, які мали суттєвий вплив на формування принципів людського співжиття. У найдавніші часи релігія та суспільна мораль були саме тими чинниками, які зумовили взаємопідтримку та опіку німців членів громади.

Проживаючи біля землі, харчуючись від землі, наші предки виробили різні механізми підтримки нужденних – культові, общинно-родові, господарські. Традиційними об'єктами соціальної опіки і підтримки у давні часи були: сироти, каліки, німці, вдови, погорільці, хто сам не міг здолати складні життєві обставини, у яких опинився.

З поширенням християнства починає формуватись церковно-монастирська і приватна благодійність, в основі яких лежали християнські заповіді любові до ближнього, а також духовна потреба у проявах милосердя і благочинності. Служіння ближньому визначались обов'язком кожної віруючої людини.

Велику роль у налагодженні соціальної опіки на Поділлі до 18 ст. відігравали релігійні установи та інституції: монастирі, братства. Але в основному соціальна опіка забезпечувалась у межах общини: допомога, утримання, годування тощо.

Держаних інституцій на Поділлі не було до кінця XVIII ст. Приватна благодійність була не систематичною і носила разовий характер.

2. Державно-адміністративні підходи до суспільної і приватної опіки формувалась протягом майже двох століть – з XVII по другу половину XIX ст. Законом 1775 р. створювались у губерніях Прикази громадської опіки, визначалася їх компетенція як перших органів державної підтримки найменш захищених верств населення і детально регламентувалася робота підвідомчих їм закладів. Була створена нова система допомоги бідним і нужденним, що об'єднала установи суспільної опіки та медичної допомоги. Вперше на загальнодержавному рівні вирішувалась проблема допомоги пауперизованим представникам різних станів.

Діяльність Подільського приказу громадської опіки зосереджувалась на розгляді прохань про допомогу, прилаштування сиріт чи дітей з бідних родин, які не можуть забезпечити догляд за дитиною, утримання притулку (богадільні).

Позитивним у діяльності Подільського приказу громадської опіки було створення першої системи медичної допомоги, лікування, забезпечення медикаментами. Результатом стало зниження смертності в регіоні, можливість доступу до медичних послуг різних верств населення.

Проте Прикази не змогли вирішити соціальні проблеми через нестачу засобів і недосконалість адміністративно-господарської системи. Прикази

розвивали діяльність на свій розсуд, опікування не було обов'язковим для всіх нужденних, а лише вибірковим.

Отже, організація соціальної опіки населення завдяки діяльності приказів громадської опіки вийшла на державний рівень. Не дивлячись на низький рівень фінансування і недостатнє охоплення потребуючого допомоги населення різноманітними соціальними послугами, це був значний крок уперед в організації державної моделі допомоги співгромадянам, які опинились у складних життєвих ситуаціях. На кінець XIX ст. приказна система громадської опіки себе вичерпала.

3. Земська система опіки виявилась більш гнучкою, прогресивнішою, ніж приказна. Соціальна опіка в умовах земства збагатилась новими моделями, напрямками і формами роботи, набула адресності і більшої ефективності. Особливо значні зрушення відбулись у земській медицині, яка склала самостійну галузь земського господарства. Хоча різке зростання кількості тих, хто потребував соціальної підтримки, нівелювало спроби земства здолати бідність та її наслідки, однак земства мали все ж значний потенціал для організації соціальної підтримки нужденних.

Аналіз діяльності міських управ на Поділлі показав, що вони робили спроби розв'язати соціальні проблеми шляхом утримання соціальних закладів (притулків, богаділень, нічліжних будинків тощо), фінансування благодійних організацій, матеріальної підтримки учнівської молоді та окремих громадян. Однак розмір виділених коштів на такі цілі не дозволяв міським управам суттєво покращити роботу у соціальній сфері. Через брак коштів міські органи недостатньо займались такими питаннями, як забезпечення найбіднішого населення продуктами харчування, підтримка потерпілих від стихійних лих (пожежі, повені, землетрусів, епідемій тощо). Допомога не набула системності і в основному обмежувалась матеріальною підтримкою окремих осіб.

4. Влада всіляко обмежувала довгий час створення будь-яких громадських об'єднань. Тому навіть у сфері благодійної діяльності домінували організації, засновані на особливих засадах, тобто під патронатом царської родини і контролем з боку влади. Найбільше представлені у Подільській губернії були такі організації з їх числа – Імператорське людинолюбне товариство та Відомство установ імператриці Марії.

Діяльність Кам'янець-Подільського Комітету імператорського людинолюбного товариства пов'язана була з організацією допомоги малозабезпеченим верствам населення, учнівській і студентській молоді, немічним і людям похилого віку, безробітним та іншим категоріям населення, які потребують допомоги суспільства. Також члени товариства брали активну і безпосередню участь у наданні посильної допомоги через догляд за хворими, немічними, організацію і проведення благочинних акцій, збір пожертвувань, матеріальних цінностей, їх впорядкування і поширення серед нужденних.

Велику роль Кам'янець-Подільський Комітет відіграв у вирішенні проблеми з епідемією віспи. На його кошти засновано було заклад, який виробляв спеціальну вакцину.

На кінець XIX ст. діяльність Відомства установ імператриці Марії з соціальної опіки поширювалась на різні групи населення: на немовлят і дітей, вихованців виховних будинків, притулків та навчальних закладів Відомства, на вдів і старих, сліпих і глухонімих, хворих і здорових, які опинились у життєвій скруті і не могли самотійно її подолати.

У Подільській губернії заслуговують на увагу діяльність Відомства щодо соціального захисту і піки над дітьми. Це – створення і утримання притулків цілодобового та денного перебування, притулку для немовлят, школи-притулку для сліпих дітей, спроб організації підготовки до самотійного життя дівчат-сиріт (Школа домоведення), жіночої гімназії тощо.

5. Громадські благодійні організації в Україні почали інтенсивно виникати з другої половини 60-х років XIX ст. Рівень розвитку приватної і громадської

благодійності значною мірою залежав від наявності заможних жителів. Подільська губернія до числа багатих не відносилась.

Особливістю громадської та приватної опіки у губерніях Правобережної України було наявність значної частки єврейських благодійних товариств та закладів, які зорієнтовані були на соціальну підтримку лише своїх одновірців.

Кам'янець-Подільське товариство допомоги бідним поширювало свою допомогу на всіх нужденних, не залежно від віросповідання. Основні форми соціальної підтримки – надання одноразової або постійної щомісячної допомоги тим, хто через хвороби, каліцтво, старість, малолітство не міг існувати власною працею; утримання і виховання сиріт та дітей бідних батьків; надання безпроцентних позик на термін до 1 року постраждалим від стихійного лиха, хвороби; сприяння працевлаштуванню, в першу чергу жінок, через надання сировини і збуту продукції, пошук роботи для бідних здатних до праці. Товариство відкривало дешеві/безкоштовні їдальні, утримувало притулки (престарілі, сироти, каліки).

Кам'янець-Подільське Римо-католицьке благодійне товариство зосереджувалось в основному у наданні позичок ремісникам, грошових постійних і разових допомог бідним одновірцям, утримання притулків для дівчат і хлопчиків.

Практика організації соціальної допомоги на прикладі Поділля показала важливість поєднання зусиль держаних, громадських, релігійних інституцій, а також приватної ініціативи для вирішення соціальних проблем незалежно від історичного відрізка, особливості соціальної проблематики поточного моменту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 180 с.
2. Богачик О.О., Сербалюк Ю. В. Практика соціальної опіки дітей-сиріт у Подільські губернії у кінці ХІХ - на початку ХХ століття. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В, 2025. Вип. 40. 166 с.
3. Головка О. Ф. Медицина Поділля. Кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 236 с.
4. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи : навчальний посібник. Тернопіль : Видавництво Астон, 2004. 174 с.
5. Десятилетие «школы домоводства» при Каменец-Подольском детском приюте Ведомства учреждений императрицы Марии. Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1910. 17 с.
6. Дідківська Л.І., Головка Л.С. Державне регулювання економіки: навч. посіб. Київ : Знання-Прес, 2000. 209 с.
7. Домбровський К.Г. Історичні етапи розвитку механізму державного регулювання інституту усиновлення. Часопис Київського університету права 2020. Вип.4. С. 256-259.
8. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 159–177.
9. Завальнюк О. М., Стецюк М.О. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 220 с.
10. Заборовський В.В., Заборовська С.В. Історичні витоки інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування до часів проголошення незалежності Україні. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне

правознавство». 2023. № 4. С. 20-26. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287187/281109> (дата звернення 18.01.2025).

11. Кособуцька Г.П. Милосердя членів братств як вияв менталітету українського народу Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2008. Вип. 13. С. 3-9.

12. Лотоцький О. Церковний Устав Князя Володимира Великого. Львів : Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1925. 44 с. URL: <https://surli.cc/jiysij> (дата звернення 22.01.2025).

13. Мазурик Є. В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янець-Подільського і Хмельниччини. Кам'янець-Подільський : Абетка, 1999. 284 с.

14. Менько В. Церковні братства Галича в інтерпретації істориків. Проблеми гуманітарних наук. Серія : Історія. 2020. Вип. 3. С. 295–304. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_ist_2020_3_21 (дата звернення 19.12.2024).

15. Моїсєєва Т. М. Земська реформа та соціальна діяльність земств. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Одеса : «Астропринт», 2004. Вип. 3. Серія «Історія». 223 с. С. 32-40.

16. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. [Б.м.] : [б.и], [1890]. III, 172, 77 с.

17. Обзор Подольской губернии за 1892 год (Приложение ко всеподданейшему отчету Подольского губернатора). Каменец-Подольск : типография Губернского правления. [Б.м.] : [б.и.], [1893]. 258, [194] с.

18. Обзор Подольской губернии за 1899 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. [Б.м.] : [б.и.], [1899]. 252, [193] с.

19. Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. [Б.м.] : [б.и], [1901]. IV, 215, [208] с.

20. Огієнко О. В. Земства Правобережної України 1904-1917 років: досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності : [монографія]. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 140 с.

21. Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1893 год. Каменец-Подольск : Тип. Подольского губ. прав., 1894. 111 с.

22. Отчет Каменец-Подольской Комиссии Императорского человеколюбивого общества за 1903 год. Каменец-Подольск : Тип. Л. Ландвигера, 1904. 90 с.

23. Отчет о деятельности Каменец-Подольского Римо-Католического благотворительного общества за 1911 год. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1912. 52 с. С.8-9

24. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии за 1901 г. Каменец-Подольск: типография Подольского Губернского правления, 1902.

25. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1899 год. Каменец-Подольск: Типография Губернского правления, 1900. 31 с.

26. Отчет правления Каменец-Подольского общества пособия бедным за 1910 год. Каменец-Подольск: Типография Губернского правления, 1911. 40 с.

27. Палилюлько О.М. ,Стецюк В.Б. Соціальна робота – важливий напрямок роботи земств Поділля (1911–1920 рр.). Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2016. Том 23. С. 263-269.

28. Палилюлько О.М., Гуменюк І.М. Благодійність в Київській Русі як соціально-культурна засада розвитку благодійної діяльності в Україні. Соціальна робота та психологія: освіта і наука. 2023. Вип. 2. С. 28-31.

29. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год (Составил В.В.Филимонов. Каменец-Подольск: издание Губернского Статистического Комитета, типография Подольского Губернского правления, 1911. 262 с.

30. Подольские губернские ведомости. 1905. №82. 15 окт. С. 4.
31. Подольские епархиальные ведомости. 1884. № 24. С. 500-501.
32. Подольские епархиальные ведомости. 1884. № 25. С. 516.
33. Потапюк Л.М. Термінологічний словник-довідник із соціальної реабілітації. Луцьк : відділ іміджу та промоції ЛНТУ, 2024. 107 с. С. 76
34. Походзіло Ю.М. Державне піклування в Російській імперії: становлення і розвиток (друга половина XVII – перша половина XIX ст. Право і суспільство. 2009. №6. С. 8-14.
35. Ролле И. Гигиенические очерки Подольской губернии. Труды Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольск : В тип. губ. правл., 1869. С. 1-64.
36. Сербалюк Ю.В. Благодійна та освітньо-виховна діяльність закладів Відомства установ імператриці Марії у Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст. Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 18. С. 388-402.
37. Сербалюк Ю.В. Діяльність Імператорського людинолюбного товариства у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 21 С. 381-390.
38. Сербалюк Ю.В. Православна церква та її історичний досвід організації соціальної підтримки населення. Науково-практична конференція «Церква і держава в служінні людині: курс на духовне відродження» : зб. доповідей. Кам'янець-Подільський : Видавництво «Дзвін», 2013. С. 40-49
39. Сербалюк Ю. В. Соціальна опіка в правобережній Україні (1860-ті – 1914 pp.): історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2015. 218 с
40. Сербалюк Ю.В. Соціальна робота з малолітніми злочинцями в історії України кінця XIX – початку XX ст. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і

психологія / за ред. О.М.Вержиховської, В.І.Співака. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2013. Вип. 4. С. 208-214.

41. Сербалюк Ю.В. Соціальний захист з боку владних структур у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вип. XXXII. Серія соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. 202 с. С.148-160.

42. Сербалюк Ю.В. Соціально-педагогічні установи Поділля наприкінці XIX – на початку XX століття. Педагогічне Поділля : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського університету. Серія соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. Вип. 4. С. 28-36.

43. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип. С.В. Кульженко, Ново-Елисаветинская ул., соб. д., 1895. 247 с.

44. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. Выпуск пятый.(Приложение к Подольским Епархиальным ведомостям 1890-1891 гг.) Под ред. Н.И.Яворовского. Каменец-Подольск : Типография Подольского Губернского Правления, 1890-1891. 234 с.

45. Скуратівський В., Палій О. Соціальна політика. Київ : Вид-во УАДУ, 2003. 265 с.

46. Словник професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи (до курсів) / за ред. Г.В.Коваль. Львів : ЛДУ БЖД, 2021. 208 с.

47. Стадніченко О., Трима К. Проблема дітей-сиріт та небажаних дітей в соціально-політичному розвитку України: історична ретроспектива й сучасність. *Studia Historica Gedanensia*, 2024, Volume 15 (2024)/1, pp. 293-306.

48. Стецюк В.Б., Палилюлько О.М., Гуменюк І.М. Досвід земських органів самоврядування в соціальній сфері та благодійна діяльність в Російській імперії

кінець XIX – початок XX ст. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2020. Вип. 152. Історичні науки. С. 67-70.

49. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 269 с.

50. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2010. 40 с.

51. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної доброчинності. Наука. Релігія. Суспільство. 2009. №4. С. 143-148

52. Тімофєєва М.І. Сутність соціального захисту населення. Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2016. № 6 (230). С. 169-174.

53. Українські Закони. Соціальний кодекс України: Проект / В.С.Журавський та ін., Християнсько-демократична партія України. Київ : Логос, 1998. 319 с.